

УДК: 351.342.8

DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2019-5\(20\)-24-33](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2019-5(20)-24-33)

Бойко Олена Петрівна,

кандидат наук з державного управління, докторант кафедри публічного управління та публічної служби, Національна академія державного управління при Президентові України, 03057, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 20, тел.: +38 (067) 447 34 35, e-mail: nikal@bigmir.net

ORCID: 0000-0003-3718-1039

Бойко Елена Петровна,

кандидат наук по государственному управлению, докторант кафедры публичного управления и публичной службы, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, 03057, г. Киев, ул. Антона Цедика, 20, тел.: +38 (067) 447 34 35, e-mail: nikal@bigmir.net

ORCID: 0000-0003-3718-1039

Boyko Olena Petrivna,

Candidate of Sciences in Public Administration, Doctoral Student, Department of Public Administration and Public Service, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 03057, Kyiv, Str. Antona Cedika, 20, tel.: +38 (067) 447 34 35, e-mail: nikal@bigmir.net

ORCID: 0000-0003-3718-1039

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМУВАННЯ ВИБОРЧИХ КОМІСІЙ В СИСТЕМІ РОЗВИТКУ ФОРМ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ ДЕМОКРАТАТІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Визначено, що формування виборчих комісій є важливою складовою організаційно-правових засад виборчого процесу, а відтак, є актуальним визначення основних проблем процесу. Зазначено, що порядок формування виборчих комісій відповідно до вітчизняного законодавства, визначається профільними законами про вибори залежно від виду виборів. Проаналізовано також правові норми, що визначають основні диспозиції формування виборчих комісій. Визначено основні проблеми формування виборчих комісій: принципи визнання права бути членом виборчої комі-

сії зокрема на місцевих виборах; правосуб'єктність висування кандидатів на посади в комісії; питання взаємовідносин суб'єктів та об'єктів подання; складність професійної підготовки членів виборчих комісій. Проаналізовано критерії, які обмежують право громадян на членство у виборчих комісіях. Акцентовано увагу на відсутності правової норми відкликання члена виборчої комісії середнього та нижчого рівня за ініціативою суб'єкта подання. Проблемою також є нечітка регламентація принципів формування головної виборчої комісії, якою є Центральна виборча комісія. Зазначено наявну систему навчання та підготовки членів виборчих комісій. За результатами визначення проблем формування виборчих комісій різних рівнів пропонується удосконалити виборче законодавство в частині підвищення професійної підготовки кандидатів на посади, посилити демократичність і водночас більш чітко регламентувати порядок формування головної виборчої комісії, якою є Центральна виборча комісія, забезпечити вмотивованість до роботи членів виборчих комісій середньої та нижчої ланки. Доведено важливість перегляду підходів до визначення суб'єкта подання до складу виборчих комісій.

Ключові слова: вибори, виборчі комісії, суб'єкт формування виборчих комісій, Центральна виборча комісія, представницька демократія.

ПРОБЛЕМАТИКА ФОРМИРОВАНИЯ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ КОМИССИЙ В СИСТЕМЕ РАЗВИТИЯ ФОРМ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ В УКРАИНЕ

Аннотация. Определено, что формирование избирательных комиссий является важной составляющей организационно-правовых основ избирательного процесса, а следовательно, является актуальным определением основных проблем процесса. Отмечено, что порядок формирования избирательных комиссий согласно отечественному законодательству, определяется профильными законами о выборах в зависимости от вида выборов. Проанализированы также правовые нормы, определяющие основные диспозиции формирования избирательных комиссий. Определены основные проблемы формирования избирательных комиссий: принципы признания права быть членом избирательной комиссии в частности на местных выборах; правосубъектность выдвижения кандидатов на должности в комиссии; вопрос взаимоотношений субъектов и объектов представления; сложность профессиональной подготовки членов избирательных комиссий. Проанализированы критерии, ограничивающие право граждан на членство в избирательных комиссиях. Акцентируется внимание на отсутствии правовой нормы отзыва члена избирательной комиссии среднего и низшего уровня по инициативе субъекта представления. Проблемой также является нечеткая регламентация принципов формирования главной избирательной комиссии, которой является Центральная избирательная комиссия. Обозначена существующая система обучения и подготовки членов избирательных комиссий. По результатам определения проблем формирования избирательных комиссий различных уровней предлагается усовершенствовать избирательное законо-

дательство в части повышения профессиональной подготовки кандидатов на должности, усилить демократичность и одновременно более четко регламентировать порядок формирования главной избирательной комиссии, которой является Центральная избирательная комиссия, обеспечить мотивацию к работе членов избирательных комиссий среднего и низшего звена. Доказана важность пересмотра подходов к определению субъекта представления в состав избирательных комиссий.

Ключевые слова: выборы, избирательные комиссии, субъект формирования избирательных комиссий, Центральная избирательная комиссия, представительная демократия.

THE PROBLEM OF FORMATION OF THE ELECTION COMMISSIONS IN THE SYSTEM OF DEVELOPMENT OF THE FORMS OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY IN UKRAINE

Abstracts. The article determines that the formation of the election commissions is an important component of the organizational and legal foundations of the electoral process, and therefore it is relevant to identify the main problems of the process. The author states that the procedure for forming the election commissions, in accordance with the national legislation, is determined by the profile election laws, depending on the type of election. The article also analyzes the legal norms that determine the basic dispositions of forming the election commissions. The main problems of formation of the election commissions, such as the principles of recognition of the right to be a member of the election commissions, in particular at the local elections, the legal personality of nominating the candidates for positions in the commission, the issues of relations between the subjects and the objects of the submission, the complexity of the professional training of the members of the election commissions. The article analyzes the criteria that limit the citizens' right to the membership in the election commissions. Attention is drawn to the absence of a legal norm for recalling a member of the election commission to the lower level at the initiative of the subject of the submission. The problem is also the unclear regulation of the principles of formation of the main election commission, which is the Central Election Commission. The author also points to the existing system of the education and training of the election commission members. Based on the results of determining the problems of formation of the election commissions at different levels, the author proposes to improve the electoral legislation in terms of improving the professional training of the candidates for the office, strengthening the democracy and at the same time more clearly regulating the procedure for forming the main election commission, which is the Central Election Commission, ensuring the motivation of election commissions and the lower link. The author emphasizes the importance of reviewing the approaches to determining the subject of the election commission membership.

Keywords: elections, election commissions, subject of the formation of the election commissions, Central Election Commission, representative democracy.

Постановка проблеми. Організаційно-правові засади виборчого процесу є основою у забезпеченні легітимності самого процесу та результатів виборів чи референдумів. Основними проблемами на сьогодні в Україні залишаються професіоналізація членів виборчих комісій, їхня вмотивованість, політична неупередженість. Система формування виборчих комісій має бути трансформована та націлена на дебюрократизацію, посилення мотивації до роботи, перегляд санкцій за порушення чинного законодавства, підвищення правової освіти кандидатів на посади.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематикою організаційно-правових засад формування виборчих комісій в Україні займалися такі вітчизняні науковці та практики, як О. Батанов, Н. Богашева, А. Войцеховська, В. Ковтунець, Ю. Ключковський, О. Марченко, Г. Михайлюк, М. Рябець та ін. Утім питання комплексного підходу до підвищення якості процесу формування виборчих комісій наразі залишається недостатньо дослідженим.

Формулювання цілей статті. Визначити проблематику формування виборчих комісій в системі розвитку форм представницької демократії.

Виклад основного матеріалу. Правове визначення виборчих комісій є в чинному Законі України “Про вибори Президента України”: “Виборчі комісії є спеціальними колегіальними державними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів Президента України та забезпечувати повне й однакове дотримання законодавства України щодо виборів

Президента України” [1]. Тотожне визначення міститься у нормах чинного Закону України “Про вибори народних депутатів України”: “Виборчі комісії є спеціальними колегіальними органами, уповноваженими організувати підготовку та проведення виборів депутатів і забезпечувати додержання та однакове застосування законодавства України про вибори депутатів” [2]. Проте Закон України “Про місцеві вибори” такого визначення не містить. Визначення Центральної виборчої комісії як постійно діючого колегіального державного органу, “який діє на підставі Конституції України, цього та інших законів України і наділений повноваженнями щодо організації підготовки і проведення виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, всеукраїнського і місцевих референдумів в порядку та в межах, встановлених цим та іншими законами України” надається в Законі України “Про центральну виборчу комісію” [3]. Оскільки наразі відсутнє законодавче забезпечення щодо місцевих та загальнодержавних референдумів, про комісії з референдумів, їхнє визначення, статус та принципи формування залишаються невизначеними.

Порядок формування виборчих комісій визначається профільними законами про вибори залежно від виду виборів. Основні правові норми визначають такі диспозиції:

1) право бути членом виборчої комісії та обмеження щодо членства в комісіях;

2) суб'єкт формування виборчої комісії;

3) суб'єкт висування кандидатів у виборчі комісії;

4) часові та регламентні норми розгляду подання на формування виборчих комісії та порядок їх формування;

5) перелік документів та зміст подання для включення кандидатур до складу комісії;

6) визначення кількісного складу виборчих комісій;

7) умови включення поданих кандидатур до складу комісії;

8) загальний порядок формування комісій та їх керівного складу, умови формування у випадку дефіциту подань до складу комісій тощо;

9) питання заміщення члена комісії та дострокового припинення повноважень члена комісії чи всієї виборчої комісії;

10) питання узгодження спірних питань при формуванні комісій тощо;

11) порядок оприлюднення рішень про формування виборчих комісій;

12) особливий порядок утворення у разі позачергових виборів та у разі одночасного проведення різних видів виборів тощо.

Згідно з чинним законодавством право бути членом виборчої комісії є похідним від права голосу: на загальнодержавних виборах — це виборці без прив'язки до адреси проживання; на місцевих — таке право мають члени територіальної громади, які проживають на відповідній території. При цьому при формуванні не лише територіальних, а й дільничних виборчих комісій відповідно до чинного Закону України “Про міс-

цеві вибори” виникали ускладнення у формуванні виборчих комісій саме з огляду на те, що кандидат на посаду мав проживати в межах території відповідної адміністративно-територіальної одиниці [4]. Така логіка була закладена нормами постанови ЦВК “Про Роз’яснення щодо деяких питань формування нового складу територіальних виборчих комісій та утворення дільничних виборчих комісій, що здійснюють організацію підготовки і проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів та старост сіл, селищ” від 03.09.2015 р. [5] і є власним трактуванням ЦВК принципів формування дільничних виборчих комісій. З нашої точки зору, таке обмеження не є обґрунтованим та раціональним з огляду як на оперативне формування виборчих комісій, так і з логіки виборчого права: чому саме в межах адміністративно-територіальної одиниці, а не наприклад, за принципом належності до відповідної територіальної громади (якщо йдеться про формування ДВК) чи територіальної громади, яка є в межах району, області (при формуванні ТВК такого рівня). Така архаїчна норма не враховує особливості формування об’єднаних територіальних громад та прав їх членів.

Принципи обмеження прав на членство у виборчих комісіях також потребують перегляду через реформу публічної служби. Так, Закон України “Про державну службу” не поширюється на членів Центральної виборчої комісії, проте у Законі

України “Про Центральну виборчу комісію” статус члена ЦВК визначається як державний службовець. Отже, наявний конфлікт правових норм зазначених законів.

Вітчизняне виборче законодавство зазначає, що не можуть бути членами виборчих комісій певні категорії осіб: неповнолітні; не громадяни України; гіпотетично мають конфлікт інтересів за посадою, наприклад, посадові та службові особи органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, військовослужбовці, судді, працівники судів та правоохоронних органів. Обмеження є у зв'язку із “кандидуванням” чи представленням інтересів кандидата чи суб'єкта висування. Не можуть бути членами виборчих комісій громадяни, які утримуються в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах або мають судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, злочину проти виборчих прав громадян чи корупційного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку. Недієздатна або обмежено дієздатна особа теж не може виконувати функції члена комісії. Проте організаційно-правового механізму щодо перевірки таких даних саме до комісій рівня окружних, територіальних, дільничних не існує. До складу дільничної виборчої комісії спеціальної виборчої дільниці не можуть входити працівники відповідного закладу (знову ж таки для уникнення конфлікту інтересів). Законодавець встановлює обмеження щодо можливості входження одночасно до двох та більше виборчих

комісій (за винятком членів територіальних комісій, які можуть брати участь в роботі комісії на загальнонаціональних виборах, у разі, якщо такі вибори не є одночасними). Особливі вимоги щодо керівного складу комісій — це володіння державною мовою чи належна освіта. Так, наприклад, вимоги до членів ЦВК, визначені ст. 7 Закону України “Про Центральну виборчу комісію”, мають додаткові до зазначених вимоги та обмеження: припинення членства в партії; відсутність представницького мандата; займатися підприємницькою діяльністю; бути повіреним третіх осіб у справах Комісії; виконувати роботу на умовах сумісництва (крім наукової, викладацької та творчої діяльності); входити до складу правління чи інших виконавчих органів організацій, що мають на меті отримання прибутку. Членом ЦВК може бути громадянин України, який на день призначення досяг двадцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні не менше п'яти останніх років та володіє державною мовою. При цьому Голова ЦВК, заступники Голови Комісії, секретар Комісії, а також не менше п'яти інших членів Комісії повинні мати вищу юридичну освіту [3].

Питання суб'єкта подання та принципів урахування поданих кандидатур до складу виборчих комісій залишається актуальним і особливо гостро постало при формуванні саме Центральної виборчої комісії у 2018–2019 рр. Відповідно до ст. 6 Закону України “Про Центральну виборчу комісію” саме Верховна Рада призначає на посади та звільняє з посад членів Комісії за поданням

Президента України, в якому враховуються пропозиції депутатських фракцій і груп, утворених у поточно-му скликанні Верховної Ради України. Закон визначає, що “кандидатури осіб на посади членів Комісії попередньо обговорюються в депутатських фракціях і групах, а їх призначення проводиться за наявності висновків відповідного профільного комітету Верховної Ради України” [3]. При цьому порядок формування пропозицій, чи “квотний принцип” подання кандидатур або порядок врахування пропозицій не визначений. Також не визначений порядок відхилення кандидатур та можливість саботажу профільним комітетом у наданні зазначених висновків.

Не менш дискусійним є питання права подання на членство виборчих комісій нижчого рівня. Законодавець визначає пріоритетність у праві формування виборчих комісій на виборах місцевих та народних депутатів України саме за “парламентськими” партіями: їх кандидатури включаються до складу комісій у зазначеній кількості автоматично, подання від “непарламентських” партій — шляхом жеребкування. На нашу думку, позитивом такого принципу є політична відповідальність та гарантоване забезпечення організаційної складової виборів. Проте це зменшує контроль “позапарламентських” партій за якістю та доброчесністю виборчого процесу. Особливо актуальним це питання є для територіальних виборчих комісій, які діють на постійній основі до наступних чергових виборів. Цілком прогнозовано, що за період діяльності територіальних виборчих комісій відбудеться зміна

політичних еліт, і “парламентська” партія, яка була суб’єктом подання, не матиме фракції у Верховній Раді України наступного скликання. У цьому випадку законодавцем прямо не передбачено ані права та зобов’язання такої партії перед об’єктом подання, ані правовідносин між ними, наприклад, у питаннях заміни чи відкликання членів територіальних виборчих комісій. До речі, вітчизняний законодавець питання відкликання діючих членів виборчих комісій саме за ініціативою суб’єкта подання середнього та нижчого рівня не передбачив (окрім процедури заміни члена виборчої комісії). Проте така норма можлива у застосуванні до члена Центральної виборчої комісії відповідно до ст. 30 Закону України “Про Центральну виборчу комісію”. Вона є можливістю суб’єктивного ставлення до питання доцільності дострокового припинення повноважень члена виборчої комісії і є загрозою інституційної спроможності органу, що адмініструє виборчий процес.

Найбільш актуальним є питання професійної підготовки членів виборчих комісій. Особливо важливою є професіоналізація територіальних виборчих комісій на місцевих виборах з огляду на те, що вони є постійно діючими органами. Отже, питання навчання учасників виборчих процесів — масштабна задача державного рівня. На сьогодні є чинним Указ Президента України “Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні” від 8 грудня 2000 р., мета якого “підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні,

забезпечення реалізації конституційного права громадян брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування” [6]. Залишаються чинними Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні” від 31 січня 2001 р. № 88 [7] та Постанова Центральної виборчої комісії “Про Типову програму навчання членів виборчих комісій, комісій референдуму та осіб, які залучаються до роботи в комісіях” від 21.11.2008 р. № 65 [8]. На нашу думку, ці документи є архаїчними з огляду на зміну виборчого законодавства, потребують удосконалення методології та пошуків нових інструментів у навчанні учасників виборчих процесів. Варто зазначити, що при Центральній виборчій комісії діє Центр управління навчанням учасників виборчих процесів. На сьогодні створено систему дистанційного навчання в он-лайн режимі “ВИБОРКОМ”, яка надає не лише теоретичні знання, а й містить матеріали, зразки та форми документів, що необхідні для успішного виконання своїх обов’язків.

Висновки і перспективи подальших досліджень. З огляду на зазначене актуальним є удосконалення виборчого законодавства в частині підвищення професійної підготовки кандидатів на посади, посилення демократичності і водночас більш чіткої регламентації порядку формування Центральної виборчої ко-

місії, забезпечення вмотивованості до роботи членів виборчих комісій середньої та нижчої ланки. Важливим також є подальше дослідження та перегляд підходів до визначення суб’єктів подання до складу виборчих комісій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про вибори Президента України: Закон України від 5 берез. 1999 р. // Відомості Верховної Ради України (1999, № 14, ст. 81). Ст. 23, 24. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14>
2. Про вибори народних депутатів України: Закон України від 17 лист. 2011 р. // Відомості Верховної Ради України (2012, № 10–11, ст. 73). Ст. 27, 28, 29. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/stru>
3. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 квітня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України, 2004, № 36, ст. 448). Ст. 6, 7. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-15/print1443087113377542>
4. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 р. // Відомості Верховної Ради (2015, № 37–38, ст. 366). Ст. 22, 23. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19>
5. Про Роз’яснення щодо деяких питань формування нового складу територіальних виборчих комісій та утворення дільничних виборчих комісій, що здійснюють організацію підготовки і проведення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів та старост сіл, селищ: Постанова ЦВК від

- 3 вересня 2015 р. № 217. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0217359-15>
6. Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні : Постанова ЦВК від 8 жовтня 1999 р. № 336. URL: <http://www.cvk.gov.ua>.
 7. Про затвердження заходів щодо реалізації Концепції підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні: Постанова КМУ від 31 січня 2001 р. № 88. URL: <http://www.cvk.gov.ua>.
 8. Про Типову програму навчання членів виборчих комісій, комісій референдуму та осіб, які залучаються до роботи в комісіях : Постанова ЦВК від 21 лист. 2008 р. № 65. URL: <http://www.cvk.gov.ua>

REFERENCES

1. Zakon Ukrainy “Pro vybory Prezydenta Ukrainy” : vid 05 bereznia 1999 roku [Law of Ukraine “On the election of the President of Ukraine” from March 05, 1999]. (1999). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 14. Art. 81. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/474-14> [in Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy “Pro vybory narodnykh deputativ Ukrainy” : vid 17 lystopada 2011 roku [Law of Ukraine “On the election of the People’s Deputies of Ukraine” from November 17, 2011]. (2012). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 10–11. Art. 73. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/stru> [in Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy “Pro Tsentralnu vyborchu komisiuu” : vid 30 kvitnia 2004 roku [Law of Ukraine “On the Central Election Commission” from April 30, 2004]. (2004). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 36. Art. 448. Retrieved from <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1932-15/print1443087113377542> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy “Pro mistsevi vybory” : vid 14 lystopada 2015 roku [Law of Ukraine “On local elections” from July 14, 2015]. (2015). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 37–38. Art. 366. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19> [in Ukrainian].
5. Postanova TsVK “Pro Roziasnennia shchodo deiakyykh pytan formuvannia novoho skladu terytorialnykh vyborchykh komisii ta utvorennia dilnychnykh vyborchykh komisii, shcho zdiisniuiu orhanizatsiiu pidhotovyky i provedennia vyboriv deputativ Verkhovnoi Rady Avtonomnoi Respubliky Krym, oblasnykh, raionnykh, miskyykh, raionnykh u mistakh, silskykh, selyshchnykh rad, silskykh, selyshchnykh, miskyykh holiv ta starost sil, selyshch” : vid 03 veresnia 2015 roku № 217 [Resolution of the CEC “On clarification on some issues of formation of new composition of territorial election commissions and formation of polling station election commissions, which organize the preparation and holding of elections of deputies of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea, regional, local, city, local in cities, rural, settlement councils, rural, settlement, city mayors and heads of villages, settlements” from September 03 2015, № 217]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0217359-15> [in Ukrainian].
6. Postanova TsVK “Pro Kontseptsiiu pidvyshchennia pravovoi kultury

- uchasnykiv vyborchoho protsesu i referendumiv v Ukraini” : vid 8 zhovtnia 1999 r., № 336 [Resolution of CEC “On the Concept of Enhancing the Legal Culture of Participants in the Election Process and Referendums in Ukraine” from October 8 1999, № 336]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322/2000> [in Ukrainian].
7. Postanova KМУ “Pro zatverdzhennia zakhodiv shchodo realizatsii Kontseptsii pidvyshchennia pravovoi kultury uchasnykiv vyborchoho protsesu ta referendumiv v Ukraini” : vid 31 sichnia 2001 r., № 88 [Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approving Measures to Implement the Concept of Enhancing the Legal Culture of Participants in the Election Process and Referendums in Ukraine” from January 31 2001, № 88]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2001-%D0%BF> [in Ukrainian].
8. Postanova TsVK “Pro Typovu prohramu navchannia chleniv vyborchykh komisii, komisii referendumu ta osib, yaki zaluchaiutsia do roboty v komisiakh” : vid 21 lystopada 2008 roku, № 65 [Resolution of CEC “On the Typical Training Program for Election Commissioners, Referendum Commissions and Persons Involved in Election Commissions” from November 21 2008, № 65]. (n.d.). *www.cvk.gov.ua*. Retrieved from <https://www.cvk.gov.ua/pls/acts/showcard545e-2.html?id=44327&ptext=> [in Ukrainian].